

Byudjet daromadlarini shakllantirish va undan samarali foydalanish mexanizmini takomillashtirish masalalari

Tursunmurodova Sh – TMI magistranti

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini o'z vaqtida va to'liq ijobiy hal etish ma'lum moliyaviy asosni talab etadi. Aynan moliyaviy asosning markaziy bo'g'inini davlat byudjeti tashkil etadi. Davlat moliyasini sog'lomlashtirish, davlat byudjeti daromadlarining barqarorligi, ularni shakllantirish manbalari mukammal nisbati va butligini ta'minlash O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan byudjet tizimidagi islohotlarning hozirgi bosqichida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Davlat byudjeti tizimidagi moliyaviy munosabatlarni samarali tashkil etish pirovardida byudjet ijrosini ijobiy natijaga erishishida muhim omil bo'lib hizmat qiladi. Davlat byudjetining to'g'ri va oqilona tashkil etilishi, nafaqat, mamlakat makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi, balki xo'jalik sub'ektlarining iqtisodiy faoliyatiga har tomonlama ta'sir etish orqali mamlakatning iqtisodiy yuksalishiga olib keladi. Bu holat, o'z navbatida mamlakat moliya tizimi barqarorligida muhim o'rin tutadi. Shu boisdan, davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish va byudjet daromadlari barqarorligini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev quyidagilarni ta'kidlab o'tdilar: "Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish, jumladan, Davlat byudjeti barcha darajada mutanosib, milliy valyuta va ichki bozordagi narx darajasi barqaror bo'lishini ta'minlash – eng muhim ustuvor vazifamizdir".¹

Davlat byudjeti barqarorligini ta'minlash hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biri ekanligi yuqorida keltirilgan fikrlardan ko'rinib turibdi. Ushbu maqsadga erishish uchun byudjet daromadlarini oshirishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash hamda byudjet-soliq siyosati yaxlitligini ta'minlash muhim vazifa hisoblanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida davlat byudjeti mablag'larini shakllantirish va undan maksimal darajada samarali foydalanishga erishish davlat moliyasini boshqarish tizimining asosiy vazifalari biri hisoblanadi. Ma'lumki, o'tgan davr ichidagi barqaror byudjet tizimini to'liq shakllantirish sohasidagi barcha ishlarimiz va tajribalarimiz bu sohadagi jahon tajribasi bilan uyg'unlashdi, bu esa O'zbekiston Respublikasining «Byudjet Kodeksida» o'zining huquqiy aksini topdi.

¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent: "O'zbekiston", 2017. 8-bet.

2013 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasining «Byudjet Kodeksi»gi qabul qilinishi O'zbekiston Respublikasining byudjet tizimi tuzilishi hamda uni boshqarish asoslarini hamda davlat byudjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish tartibini va Davlat byudjetining daromadlarini shakllantirish hamda uning xarajatlarini amalga oshirish printsiplarini yanada takomillashtirishga zamin yaratdi. Shuningdek, mazkur Kodeks davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni hamda davlat byudjeti mablag'lari bilan operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida hisobga olish, hisobot va nazorat qilish tartibini belgilaydi.

Mamlakatimizda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ham xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganini saqlab qolgan holda Davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash, mahalliy byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga qaratilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish masalasi ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan.²

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mamlakatimizda moliya tizimini samarali tashkil etishga qaratilgan qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar doirasida 2017-2018 yillarga mo'ljallangan strategiya qabul qilingan bo'lib uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan davlat dasturi tayyorlangan.

Moliya tizimining muhim bo'g'ini hisoblangan byudjet tizimini isloh qilishda quyidagi yo'nalishlarni ko'rishimiz mumkin:

- Iqtisodiyotdagi soliq yukini qisqartirish siyosatini amalga oshirish jarayonida davlat byudjetning daromadlarini samarali shakllantirish va uning manbalari tarkibini optimallashtirish;

- daromadlarni davlat byudjetning turli bo'g'inlari xarajat majburiyatlariga asoslangan holda taqsimlanish mexanizmini samarali shakllantirish,

- davlat byudjeti xarajatlarini manzilli va maqsadlilikini oshirishni ta'minlash. Ulardan iloji boricha iqtisod qilingan holda zaruriy ehtiyojlarni moliyalashtirishga yo'naltirish hisoblanadi.

- davlat byudjeti ijrosini gazzachilik tizimiga o'tkazish va shu yo'l bilan byudjet ijrosining samarali tizimini shakllantirish.

Ayni paytda byudjet-soliq siyosati ishlab chiqarishni o'stirishga va uning samaradorligini oshirishga, soliqqa tortiladigan bazani kengaytirish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslar daromadlarini ko'paytirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Byudjet-soliq siyosatining xususiyati shundan iboratki, u nafaqat davlatning daromadlar bazasini ta'minlash va kelib tushgan pul mablag'larini xarajat qilish,

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. 2017 yil 7 fevral.

balki jamiyatda makroiqtisodiy barqarorlikni hamda inflyatsiyaning past darajasini, aholining optimal bandligini ta'minlashi zarur.

Byudjet-soliq siyosati keng ma'noda makroiqtisodiy barqarorlik va mustahkam iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy faoliyatni va bosqichma-bosqich valyuta bozorini erkinlashtirish, aholining barqaror moddiy farovonligini ta'minlash va aholining ijtimoiy himoyasini oshirish kabi umumdavlat makroiqtisodiy vazifalarni ta'minlashga yo'naltirilgan. Byudjet-soliq siyosati amaliyotda amalga oshirish nuqtai nazaridan birlamchi vazifalar o'rtasida to'g'ri muvofiqlikni aniqlash muhim hisoblanadi.

Mamlakatimizda soliq siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlari iqtisodiy siyosatning ustuvorligi, milliy boylikni tejash, milliy iqtisodiyotning o'sish darajasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish, ikkiyoqlama soliqqa tortishning oldini olishga qaratilgan xalqaro kelishuvlar ijrosini, soliq to'lovchilarning ishchanlik kayfiyati, moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlash, milliy dasturlarni amalga oshirish hamda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik yo'nalishlari va tamoyillariga asoslangan holda olib borildi.

2018 yilgi byudjet va soliq siyosatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan hamda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda shakllantirilgan bo'lib, quyidagilarni nazarda tutdi:

iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, makroiqtisodiy muvozanat va barqaror iqtisodiy o'sishni saqlab qolish;

xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganligini saqlab qolgan holda Davlat byudjeti balanslilikini ta'minlash;

mahalliy byudjetlarning daromadlar qismini mustahkamlash va kelgusida mahalliy byudjetlarni shakllantirish va ijro etishda mahalliy organlarning rolini yanada oshirishga yo'naltirilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish va boshq.

Mamlakatimiz davlat byudjeti daromadlari tarkibida ham bilvosita soliqlar ulushi yuqori ulushi tashkil etadi. Xususan, 2018 yilda jami byudjet daromadlarida bilvosita soliqlarning ulushi 52,2 foizni tashkil etgan holda 2013 yilga nisbatan 1,1 foizli punktga oshgan.

Mazkur tendentsiyaning mavjudligi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishning hozirgi holati nuqtai-nazaridan ijobiy hisoblanadi. Buning sababi shundaki, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i iqtisodiy kon'yunkturaning o'zgarishlariga bevosita bog'liq bo'lmagan barqaror daromad

manbalari hisoblanadi va egri soliqlar bo'yicha tushumlarning asosiy qismini tashkil etadi.

Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda soliq turlarining roli haqida so'z yuritadigan bo'lsak, soliqlarni guruhlar bo'yicha tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Jadval ma'lumotlarini o'rgangan holda bevosita soliqlarning davlat byudjeti daromadlari va YaIMdagi ulushi va dinamikasini yanada yaqqolroq ko'ramiz.

Bevosita soliqlarning byudjet daromadlari va YaIMdagi ulushi va dinamikasi³

yillar	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ko'rsatkichlar						
Bevosita soliqlar (mlrd.so'mda)	6353,7	7433,1	8798,5	9853,6	11538,9	15656,2
Davlat byudjeti daromadlaridagi ulushi (%)	24,2	23,4	24,1	24,0	23,2	19,8
YaIMdagi ulushi (%)	5,3	5,1	5,1	4,9	4,6	7,1

Jadval ma'lumotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, 2013 yilda bevosita soliqlar 6353,7 mlrd. so'mni tashkil etgani holda, byudjet daromadlarining 24,0 foizini, YaIMning 5,3 foizini tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2018 yil yakuniga ko'ra 15656,2 mlrd. so'mni, ya'ni byudjet daromadlarining 19,8 foizini, YaIMning 7,1 foizini tashkil qilgan.

Jahon soliq amaliyotida Davlat byudjeti daromadlari tarkibida to'g'ri va egri soliqlarning nisbatiga qarab u yoki bu mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga baho berish mumkin. Masalan. AQShda byudjet daromadlari tarkibida to'g'ri soliqlar salmog'ining 90 foizga yaqin bo'lishi bu mamlakat iqtisodiyotining yuqori darajada rivojlanganligidan darak beradi.

Davlat byudjeti daromadlari tarkibida bilvosita soliqlar ulushining o'zgarishi⁴

№	Ko'rsatkichlar	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
I	Daromadlar-jami Davlat maqsadli pul fondlarining daromadlarisiz	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2.	Egri (bilvosita) soliqlar	51,1	53,1	52,6	51,5	52,6	52,2
2.1	Qo'shilgan qiymat solig'i	28,8	29,9	29,7	29,0	29,6	35,2
2.2	Aktsiz solig'i	15,9	15,6	15,4	15,3	15,0	12,3
2.3	Bojxona boji	3,8	4,3	4,1	3,5	3,4	2,3
2.4	Transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va	2,6	3,4	3,4	3,7	3,6	2,0

³ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi hisobotlari asosida magistrant tomonidan shakllantirilgan.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi hisobotlari asosida magistrant tomonidan tuzilgan.

	suyultirilgan gazni iste'mol qilganlik uchun soliq						
2.5	Abonent raqamlaridan foydalanganlik uchun to'lov					1,0	0,4

Mamlakatimiz davlat byudjeti daromadlari tarkibida ham bilvosita soliqlar ulushi yuqori ulushi tashkil etadi. Xususan, 2018 yilda jami byudjet daromadlarida bilvosita soliqlarning ulushi 52,2 foizni tashkil etgan holda 2013 yilga nisbatan 1,1 foizli punktga oshgan.

Mazkur tendentsiyaning mavjudligi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishning hozirgi holati nuqtai-nazaridan ijobiy hisoblanadi. Buning sababi shundaki, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i iqtisodiy kon'yunkturaning o'zgarishlariga bevosita bog'liq bo'lmagan barqaror daromad manbalari hisoblanadi va egri soliqlar bo'yicha tushumlarning asosiy qismini tashkil etadi.

Bilvosita soliqlar tarkibida yuqori ulushni qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i egallagan bo'lib, 2018 yilda ularning jami byudjet daromadlaridagi salmog'i mos ravishda 35,2 foiz va 12,3 foizni tashkil etgan.

Mamlakat moliya tizimi barqarorligini ta'minlash va mazkur jarayonda davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish byudjet-soliq siyosatini samarali amalga oshirishga bevosita bog'liq bo'ladi. Shu boisdan, byudjet-soliq siyosatini amalga oshirishda quyidagi ustuvor yo'nalishlarga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq:

- iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, makroiqtisodiy muvozanat va barqaror iqtisodiy o'sishni saqlab qolish;
- xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganligini saqlab qolgan holda Davlat byudjeti balanslilikini ta'minlash;
- mahalliy byudjetlarning daromadlar qismini mustahkamlash va kelgusida mahalliy byudjetlarni shakllantirish va ijro etishda mahalliy organlarning rolini yanada oshirishga yo'naltirilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish va boshq.

Islohotlarni amalga oshirishda fuqarolik jamiyati salohiyatini ishga solish va shu asosda davlat moliyasini boshqarish samaradorligini oshirish, jamoatchilik nazoratini ta'minlash, olib borilayotgan byudjet siyosatini qo'llab-quvvatlash va unga bo'lgan ishonchni oshirish uchun sa'y-harakatlarni quyidagilarga qaratish zarur:

byudjet tizimi, barcha darajalardagi byudjetlarni, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarini shakllantirish va ijro etish to'g'risida jamoatchilikni

keng xabardor qilish orqali byudjetning ochiqligini va byudjet to'g'risidagi boshqa axborotini oshirish;

fuqarolar bilan aksincha aloqalarni yo'lga qo'yish (maslahatlashish), bu esa hukumat va aholi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning birinchi bosqichi hisoblanadi (fuqarolarning fikrlari sharhlari, qabul qilingan byudjet, uni ijro etish bo'yicha fikr-mulohazalar);

fuqarolarni byudjetni muhokama qilish va uning ijrosini nazorat qilish jarayoniga jalb qilish uchun shart-sharoitlar va vositalar yaratish. Bu fuqarolarni muhokama qilish va byudjet bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayoniga faol jalb qilishni nazarda tutadi hamda hukumat va aholi o'rtasida odinga tashlangan ikki tomonlama munosabat hisoblanadi (byudjetni ochiq tarzda eshitish va muloqot qilishning boshqa shakllari).